

## **Eb en vloed in 60 jaar Nederlands-Belgische betrekkingen**

*Rik Coolsaet*

De diagnose is al vaak gesteld: België en Nederland hebben een curieuze relatie. Er is veel dat hen samenbrengt: twee kleine/middelgrote staten aan de Noordzee, in de noordwestelijke hoek van West-Europa, beide heel erg afhankelijk van internationale handel voor hun binnenlandse welvaart en van de goodwill van de buurlanden voor hun veiligheid. Vitale belangen zouden hen dus in dezelfde diplomatieke bedding moeten duwen, maar dat blijkt maar af en toe te lukken. Ze delen een vijfhonderd kilometer lange grens, maar wederzijdse onwetendheid is courant. Nederland speelde ooit de rol van gidsland, waar zijn zuiderbuur een grenzeloze bewondering voor koesterde en Den Haag liet het zich welgevallen. Nu Nederland vandaag veel weg heeft van een dolend land, kijkt België (of is het Vlaanderen ?) hoofdschuddend en met enig ongeloof toe.

### **De eerste honderd jaar**

Eerst was er 1830. De Belgen scheurden zich af van Nederland en hoopten van de gelegenheid gebruik te slepen om ook nog wat grondgebied in Zeeuws-Vlaanderen en Nederlands Limburg in de wacht te slepen. Hun bedoeling was zo klassiek als wat: hoe meer grootgebied, hoe meer macht – en dus hoe rijker en hoe veiliger. Op het einde van de Eerste Wereldoorlog deed België nog even een gooi naar die gebieden, Nederland mobiliseerde zijn troepen, maar de grote mogendheden verhinderden dat het toch krijgsgeweld kwam. Men liet de grenzen zoals ze waren getrokken.

Beide landen stonden in die eerste honderd jaar nochtans niet altijd met getrokken messen tegenover elkaar. In de jaren vijftig van de negentiende eeuw ondernamen de Belgen enkele pogingen tot militaire entente, tegen Frankrijk, en zelfs tot een '*union politique*', die Nederland, België en Rijnland zou omvatten. Maar toen bleek dat de Franse bedreiging niet reëel was, verzandde het project. Een decennium later was er een nieuwe toenaderingspoging, maar die strandde dan weer op de iets te nadrukkelijke belangstelling van de Belgische koning Leopold II om commerciële voordelen te halen uit de Nederlandse kolonies.

Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw vonden beide landen elkaar. Hun vitale belangen spoorden voor het eerst echt samen.

De *krach* van Wall Street desintegreerde de wereldeconomie tot competitieve nationale economieën. De meeste staten zochten hun heil in een economisch nationalisme, waarbij iedere staat ernaar streefde een eiland van welvaart te zijn, ten koste van de andere staten.

Net als Nederland hield België vast aan vrijhandel en monetaire stabiliteit. Dat leek het beste pad te zijn naar het herstel van de internationale handel. Maar op wereldvlak lukte dat niet en dus werd geopteerd voor de tweede beste keuze: regionale ententes. In december 1930 trad België toe tot de Oslo-Conventie (Zweden, Noorwegen, Denemarken, Nederland, België) en in juni 1932 tot de Ouchy-Conventie (België, Nederland, Luxemburg). Beide initiatieven waren aanzetten tot een regionale economische unie, gebaseerd op het vrijhandelsprincipe en een verlaging van de douanetarieven om de onderlinge handel staande te houden.

Ook op veiligheidsvlak spoorden België en Nederland in dezelfde richting. In juli 1938 vervoegde België de groep van zeven neutrale landen, die hoopten aan het dreigende oorlogsgevaar te ontsnappen door al hun internationale verbintenissen in het kader van de Volkenbond op te geven om geen voorwendsel te bieden aan de grote buurlanden. Het waren niet de fraaiste bladzijden in de diplomatieke geschiedenis van beide landen. De vrijwillige neutraliteit, eufemistisch als 'zelfstandigheidspolitiek' bestempeld, mislukte trouwens. In Londen vonden beide regeringen elkaar terug in ballingschap.

## Samen sterk

In 1941 legden Johannes van den Broek en Camille Gutt aan hun respectieve regering in Londen een plan voor, dat helemaal in de lijn lag van de vooroorlogse regionale ententes: een douane-unie tussen België en Nederland. Maar het voorstel strandde op allerlei technische bewaren. Twee jaar later lag het opnieuw ter tafel van beide regeringen en ditmaal was de ontvangst warmer. Beide regeringen zagen zich immers geconfronteerd met een gemeenschappelijke bedreiging. Over hun hoofden heen waren Washington en London plannen aan het smeden voor een vérgaande hertekening van de politieke landkaart van Europa, ten nadele van de kleinere staten.

Het ontbrak de kleine staten aan macht, zodat nauwere onderlinge samenwerking dus aangewezen was om de plannen van de grote mogendheden te keren. De ministers E.N. van Kleffens en Paul-Henri Spaak zagen in een Benelux-douane-unie een sterk politiek signaal dat de eerdere technische bezwaren opzij deed zetten. In augustus 1943 sloten beide landen met Luxemburg een monetair akkoord. Een jaar later volgde de douane-unie, die het pad moest effenen naar een duurzame economische unie.

De Benelux-samenwerking beleefde haar hoogtijdagen in de eerste naoorlogse jaren, toen beide landen – samen met Luxemburg – gelijksoortige vitale belangen te verdedigen hadden. Ze hadden een zelfde visie op het economische herstel van West-Europa en de integratie van de Duitse economie. Ze kozen expliciet partij tegen Frankrijk. Zij wezen de territoriale afsplitsing van Rijnland en Ruhr af en benadrukten de nauwe band tussen het herstel van de Duitse en van de West-Europese economie.<sup>1</sup> Het Marshall-herstelprogramma werd hun onverwachte hefboom.

Hoewel het niet als zodanig deel uitmaakte van de oorspronkelijke plannen van George C. Marshall, wenste de Benelux van diens voorstel gebruik te maken om het intra-Europese handelsverkeer te verbeteren, de convertibiliteit van de eigen munten te verhogen en de opname van Duitsland in het Europese economische verkeer te bespoedigen. Traditiegetrouw opteerden de drie landen immers alle voor de oprichting van een zo groot mogelijke West-Europese vrijhandelszone om de traditionele handelsstromen op het Europese continent te herstellen.

De Benelux trad op als één delegatie en vormde daardoor een reële machtsfactor in de Marshall-besprekingen. Zij veroverde zich een plaats in de internationale conferenties. Het was een ‘hechte, middelgrote entiteit’.<sup>2</sup>

In Nederlandse ogen had België in die dagen overigens wat weg van een rijke oom. België was relatief onbeschadigd uit de oorlog gekomen. De economische wederopbouw ging onmiddellijk van start, mede dank zij de omvangrijke financiële middelen waarover het land beschikte. België fungeerde toen zowat als de bank van half Europa. Het stelde aanzienlijke leningen ter beschikking van zijn handelspartners om deze in staat te stellen aankopen te verrichten in België, wat de industriële en commerciële activiteiten van het land stimuleerde. Tegen 1947 had België had 13 miljard fr. uitstaande leningen, met Nederland als zijn belangrijkste afnemer.

## Supranationalisme en atlantisme

Medio jaren vijftig werd dat Benelux-succes nog eens overgedaan. Opnieuw vonden Brussel en Den Haag elkaar in een gedeelde bedreiging. In de loop van 1954 volgde België met enige bezorgdheid de Frans-Duitse gesprekken met het oog op een geprivilegieerde industriële en economische as. Het gecombineerde gewicht van beide grote staten zou de kleine buurlanden onherroepelijk meeslepen, zonder dat zij daar zelf wat in de melk te brokkelen hadden. Op het Belgische ministerie van buitenlandse zaken zocht men naar een tegenzet. Die vond men in een voorstel van Johan-Willem Beyen. Die had aan zijn Belgische ambtsgenoot Paul-Henri Spaak gesuggereerd om terug te keren naar een klassieke Europese formule: door de instelling van een douane-unie de volledige liberalisering van de intra-Europese handel bevorderen, met een gemeenschappelijke markt als

einddoel. Hij voegde er evenwel een nieuw element aan toe, namelijk een supranationale architectuur. De Belgen vonden in dit perspectief de verhoopde tegenzet voor de gevreesde as Bonn-Parijs. Een supranationaal georganiseerde vrijhandelszone was voor kleine staten immers het beste verdedigingsmechanisme tegen een terugkeer naar het klassieke machtssevenwichtspel, waarin de groten domineren en de kleintjes de ‘buffers en schokdempers’ zijn.

De rest is bekend. De drie Beneluxlanden legden het intussen historisch Messina-memorandum voor aan de overige EGKS-landen. Dat plaveide de weg naar de Europese Economische Gemeenschap. De supranationale EEG-architectuur bevatte de bouwstenen aan voor een niet-hegemonistische organisatie van de relaties tussen Europese staten: de centrale rol van de Commissie, de controle op de werking van de EEG-lidstaten door het Europese Hof van Justitie en het Rekenhof en vooral het stemmengewicht in de ministerraad. Het delicate besluitvormingsmechanisme bevoordeelde de kleine staten relatief meer dan de grote, omdat deze zich niet opnieuw als een directorium konden opstellen. Voor de kleine lidstaten lag precies hierin de waarborg tegen een terugkeer naar de machtspolitieke verhoudingen van het interbellum.

Enige tijd later zouden Belgen en Nederlanders elkaar nog één keer vinden in een gedeeld gevoel van bedreiging. In februari 1961 suggereerde de Franse president de Gaulle om de politieke samenwerking onder de zes EGKS-staten te institutionaliseren. Een commissie werd opgericht, onder leiding van de Franse diplomaat Fouchet. Onder de Zes was alleen de Nederlandse regering, met Joseph Luns als minister van buitenlandse zaken, tegen het voorstel gekant, vanwege de anti-Atlantische inspiratie van het project. Paul-Henri Spaak gaf de Gaulle aanvankelijk het voordeel van de twijfel, ook al had hij bedenkingen bij de mogelijke consequenties ervan voor de samenwerking in NAVO-verband. In opeenvolgende versies van het ‘Fouchetplan’ bleek het water tussen de Benelux-landen en Frankrijk echter te diep. Naarmate duidelijk werd dat het intergouvernementele karakter van de politieke samenwerking de supranationale architectuur van Europa dreigde aan te tasten en dat een Frans-Duits leiderschap over Europa geambieerd werd als strategisch alternatief voor het Amerikaanse leiderschap, schoof Spaak geleidelijk op in de richting van Joseph Luns. Het kapseizen van het gaullistische project was meteen ook het laatste grote succes van de nauwe Belgisch-Nederlandse diplomatieke samenwerking.

### **Wat beide landen uit elkaar drijft**

De verwijdering tussen België en Nederland was tot op zekere hoogte de keerzijde van het succes van hun samenwerking. Wat kon een nauwe Nederlands-Belgische samenwerking de partners immers nog meer bieden, nu zij hun vitale belangen verankerd zagen in het Atlantische Europa, bestaande uit de supranationale constructie van Europa en het Amerikaanse politieke leiderschap.

België en Nederland hebben altijd gezamenlijke én uiteenlopende belangen gehad. In de naoorlogse periode wogen de eerste meestal zwaarder door dan de tweede. Ook al waren tegenstellingen toen secundair, ze bestonden wel degelijk. J. Linthorst Homan noteerde in 1951 een vroeg voorbeeld. Met enige ongerustheid noteerde hij de tweespalt tussen de ‘praktische’ of de ‘principiële’ zijde van het landbouwbeleid van beide landen. Met de eerste doelde hij op de verschillende landbouwbelangen van beide landen, die België volgens hem ertoe brachten ‘het bovenationale [te offeren] op het nationale Belgische altaar’. Dat dreigde het tweede in het gedrang te brengen, namelijk de in 1944 beoogde versterking van de positie van de drie landen.<sup>3</sup>

Kortom, als een dwingende gemeenschappelijke bedreiging de verschillende belangen niet langer neutraliseert, dan duwen twee krachten beide landen van elkaar weg: de politieke cultuur en de diplomatieke cultuur.

### *Diplomatieke cultuur*

Veel meer dan Nederland is België er zich steeds van bewust geweest een kleine staat te zijn. Op Luxemburg na was, was het immers omringd met staten die alle zonder uitzondering machtiger waren dan België zelf. Elk van hen had in Belgische ogen bovendien wel een goede reden het einde van het land te wensen of op zijn minst de koers van het land in eigen voordeel te sturen. Argwaan tegenover alle buurlanden zonder uitzondering is een onderdeel van de collectieve psyche van de Belgische diplomatie.<sup>4</sup> Van bij de geboorte van het land inspireerde dat een evidente rode draad in de diplomatieke strategie: de eigen bewegingsvrijheid tegenover de buurlanden zo groot mogelijk houden en de pressiemogelijkheden van de grote burens op België zo klein mogelijk.

Nederland heeft dat Gulliver- (of Lilliput- of Calimero-)complex nooit gekend, integendeel. Meer dan twintig jaar geleden beschreef de onvolprezen historicus E.H. Kossmann in dit blad hoe Nederland, in eigen ogen en in de ogen van de internationale gemeenschap, in 1830 duidelijk een trapje hoger stond dan zijn zuiderbuur – wat het des te moeilijker maakte om de ‘rangsverlaging’ te verwerken toen de zuidelijke provincies zich afscheidden: ‘Voor het eerst in zijn carrière werd het feitelijk in de rol van de kleine staat gedrongen, ondanks zijn anciënniteit niet van meer gewicht dan de nieuwkomer België.’<sup>5</sup>

Deze verschillende diplomatieke cultuur verklaart de contradictoire impuls in het Nederlands buitenlands beleid: de kleinste van de groten willen zijn en de ervaring al te dikwijls slechts als de grootste der kleintjes erkend te worden. Onder invloed van het eerste neigt de Nederlandse diplomatie naar een intergouvernementele preferentie en waagt het zich aan het spel van wisselende coalities. Het tweede duwt Nederland juist weer in communautaire bedding. België daarentegen zoekt sinds de jaren vijftig systematisch – zij het af en toe met enig on-Hollands pragmatisme – beschutting in het tweede, vanuit de overtuiging dat het supranationalisme het beste correctiemechanisme blijft tegen het overwicht van de groten over de kleintjes.

De verschillende diplomatieke cultuur verklaart ook waarom Nederland en België een verschillende relatie koesteren tot de Verenigde Staten. Het verschil tussen de ‘Atlanticus’ Van Kleffens en de ‘Europeaan’ Spaak op het einde van de tweede wereldoorlog is welbekend. Cees Wiebes en Bert Zeeman merkten in dit blad op dat Nederland zich in die periode opstelde als een ‘middelgrote’ mogendheid en lid wilde worden van meer dan één regionale veiligheidsorganisatie.<sup>6</sup> België van zijn kant beseftte dat het klein was en werd met Spaak een vurig pleitbezorger van een West-Europese entente, die vrijhandel en veiligheid moest garanderen – totdat het zich in 1948 in arren moede en bij gebrek aan alternatief uiteindelijk ook schikte naar het Amerikaanse leiderschap.

Vandaag heet de keuze tussen een Atlantisch of een Europese opstelling in Nederland een kwestie van ‘zelfstandige afweging’ te zijn, met andere woorden een kwestie van tactiek.<sup>7</sup> In België is de primaire keuze voor Europa als het geprivilegieerde niveau van de Belgische internationale positiebepaling en belangenbehartiging sinds de jaren negentig daarentegen een strategische keuze. Wat België dwars zit in de huidige Amerikaanse koers, heeft weinig te maken met de Verenigde Staten op zich of met anti-americanisme. Het laat zich gemakkelijk samenvatten: de Verenigde Staten zijn te dominant en te onvoorspelbaar. Een grote mogendheid die over een militaire superioriteit beschikt en verklaart dat als het *policy instrument* bij uitstek te willen hanteren en daarenboven zich niet gewillig laat binden aan regels die wel voor anderen gelden, is in Belgische ogen een bron van onvoorspelbaarheid in het internationale systeem. Deze houding stemt overeen met de oerclassieke Belgische aversie voor het te grote gewicht van grootmachten op kleine staten als België en voor internationale onvoorspelbaarheid, die kleine staten reduceert tot speelbal der groten. In een unipolaire wereld, zo zou men de grootste gemene deler in de Belgische diplomatieke cultuur kunnen omschrijven, is een tegengewicht – een correctiemechanisme – nodig en alleen Europa kan die ambitie dragen, omdat het over de nodige economische, militaire en politieke macht en invloed beschikt.

Het ‘middelgrote’ Nederland als bruggenbouwer binnen Europa en tussen Europa en Washington, het ‘kleine’ België als ijkpunt van een communautair Europa dat in een multipolaire wereld een autonome rol kan spelen, zo zou men de internationaal-politieke consequenties van de verschillende diplomatieke cultuur tussen beide landen kunnen samenvatten.

### *Politieke cultuur*

Maatschappelijk delen Nederland en België vele kenmerken: verzuiling, breuklijnen, maar ook levendige particularismen. Maar in tegenstelling tot België heeft dit in Nederland nooit tot een centrifugale politiek-institutionele ontwikkeling geleid – behalve dan in de campagne voor een Brabants volkslied. Vlamingen zijn geen zuidelijke Nederlanders, maar noordelijke Belgen. Ze hebben de taal gemeen met hun Noordelijke burens, maar de cultuur met hun Waalse landgenoten, zo kan afgeleid worden uit de woorden van een hoge Nederlandse cultuurambtenaar tijdens een bijeenkomst van het Algemeen-Nederlands Congres in Brussel in 1993.<sup>8</sup>

Uitgerekend in dat jaar verwierven de deelstaten in België het grondwettelijke recht om verdragen af te sluiten met het buitenland. De Belgische staatshervorming, die in 1970 van start ging, is nooit aan Nederland besteed geweest, terwijl zij in Vlaanderen bij sommigen de romantische hoop opwekte op een Nederlands-Vlaamse entente – om telkens weer te botsen op Nederlandse onverschilligheid.

Het is opvallend hoe in dit blad in de loop van de jaren negentig plotsklaps met enige regelmaat stukken verschenen over die Vlaams-Nederlandse samenwerking. Zowel van Nederlandse zijde, maar vooral van Vlaamse zijde leek het er even op dat de band tussen de Vlaamse deelstaat en Nederland de overhand zou halen op de bilaterale Belgisch-Nederlandse relatie. De Antwerpse hoogleraar Yvan Vanden Berghe omschreef die verwachting als volgt: nu de Benelux is afgedaan, moet misschien gedacht worden aan een ‘politieke unie’ onder de vorm van ‘NEVLAB’, Nederland-Vlaanderen-Brussel.<sup>9</sup> Boven de Moerdijk vond die visie weinig weerklank. Uiteindelijk werd de droom ook aan Vlaamse zijde opgeborgen. Nederland werd voor Vlaanderen een ‘bevoorrechte partner’, maar ook niet meer dan dat. Net zoals de innige Belgisch-Nederlandse naoorlogse samenwerking plaats had geruimd voor een afstandelijke relatie, zo ook werd het water tussen politiek Nederland en politiek Vlaanderen dieper – terwijl de burgers uit beide landen opvallend genoeg dicht bij elkaar kwamen.<sup>10</sup>

### **Partners in bange dagen, burens op doorsnee-dagen**

Zestig jaar ‘curieuze’ Nederlands-Belgische relatie laat zich misschien best als volgt samenvatten: in tijden van grote nood zoeken beide landen beschutting bij elkaar. In afwezigheid van een gemeenschappelijke bedreiging zijn het gewone burens, met alle bijbehorende grote en kleine ergernissen.

Die dynamiek verklaart waarom er soms sprake kan zijn van een opflakkerende liefde. Zo was er in de eerste helft van de jaren negentig weer even sprake van passie. Een nieuwe uitbreidingsgolf van de Europese Unie dreigde de positie van de kleine lidstaten in het gedrang te brengen. De grote lidstaten affirmeerden hun machtspositie door geregeld de Commissie te omzeilen, herziening te eisen van het stemmengewicht in de communautaire besluitvorming en voorkeur te geven aan een meer uitgesproken intergouvernementele benadering, onder de vorm van een directorium van de groten.

Deze bedreiging voor de supranationale architectuur van de Europese constructie dreef Brussel en Den Haag weer even in elkaars armen. De Benelux werd opnieuw ontdekt. Het informele en *ad-hoc*-overleg werd opgevoerd aan de vooravond van internationale vergaderingen, in de Verenigde Naties, de West-Europese Unie, de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE), de EU. Formele Benelux-memoranda volgden elkaar in snel tempo op. Ze vertolkten alle dezelfde gemeenschappelijke uitdaging: de verdieping van de Europese Unie, m.a.w. het supranationalisme als ultieme garantie van de kleintjes tegen de groten veiligstellen.

Deze opgeflakkerde liefde werd mogelijk gemaakt door een koerswending in de internationale opstelling van Nederland. Met de ‘Herijkingsoefening’, zo constateerde Jan Rood,<sup>11</sup> werd een sterke continentale heroriëntatie de nieuwe vaarroute, inclusief een verankering aan het Duits-Franse

leiderschap, met als communicerend vat een minder uitgesproken pro-Amerikaanse oriëntatie. Onder Hans van Mierlo leek het erop dat Nederland met bolle zeilen koers zette naar een federaal, supranationaal Europa, met inbegrip – en dat is een belangrijke component van een Politieke Unie – van het buitenlands en defensiebeleid. Het leek heel erg op de Belgische internationale koers. Maar lang duurde dat niet.

Met Paars II ging Nederland, zo gaf ook Rood aan, vervolgens opnieuw laveren tussen het communautaire gedachtegoed en de immer aanwezige verleiding van deelname – als zelfverklaarde kleinste van de grote Europese mogendheden – aan het intergouvernementele spel van wisselende coalities. De continentale koers werd ingeruild voor herstel van het Atlantische primaat en het intergouvernementalisme haalde het weer op het communautaire primaat. De frontale botsing – eerst in Amsterdam in 1997 en dan in december 2000 in Nice – is in dit licht geen verrassing. Wim Kok sleept een extra stem voor Nederland in de wacht in het stemmengewicht, een erkenning dat Nederland dus niet langer tot dezelfde categorie meer behoorde als het ‘kleine’ België.

Ooit ging het goed en vervolgens wat minder. Zo was het in de afgelopen zestig jaar en zo zal het zijn in de komende zestig jaar, zoals in elk huwelijk.

(*Internationale Spectator*, jg. 60, nr. 11, november 2006, pp. 585-589)

### English summary

What drives the bilateral relationship between the Netherlands and Belgium in the last sixty years ? They are comparable states in the same corner of Europe, with shared interests and similar worldviews. Nevertheless they have a curious relationship, made up of moments of close partnership and moments of bewildering confrontations. Through the meanders of their shared history, *Rik Coolsaet* searches for the driving forces behind these bilateral dynamics. It appears that at the height of their cooperative endeavours lies a shared perception of common threats and challenges. In the absence of such an overall external challenge, both states behave like ‘normal neighbours’. Diverging diplomatic and domestic cultures explain this pattern of closeness and distance. Diplomatically, the Netherlands considers itself usually as the smallest of the great powers and is therefore constantly tempted to playing the game of power politics. Belgium, considering itself a small state, surrounded by mighty powers, systematically prefers supranationalism as the best guarantee against the return of such power politics. Domestically, both nations are much further apart than their – partly – shared language would suggest. Both share many societal characteristics, but as many differences exist, not in the least the vastly institutional set-up of both states.

---

<sup>1</sup> Jan Willem Brouwer, J.W., “Répondre à la politique européenne française. La Belgique et le Conseil de Coopération économique, 1944-1948”, in: Michel Dumoulin (red.), *La Belgique et les débuts de la construction européenne. De la guerre aux traités de Rome*. Louvain-la-Neuve, Ciaco, 1987, p. 73

<sup>2</sup> Tubbela van Delft, ‘Hoe verder met de Benelux?’, in: *Internationale Spectator*, 22 december 1973, XXVII, 22, p. 790

<sup>3</sup> J. Linthorst Homan, ‘De principiële zijde van de Landbouwzaak in Benelux’, in: *Internationale Spectator*, 7 februari 1951, jaargang 5, nr. 3

<sup>4</sup> Nederlandse, maar ook Vlaamse, waarnemers vermoeden in de Belgische buitenlandse politiek dikwijls een francofiele oriëntatie. Hoewel dat zeker heeft meegespeeld bij individuele bewindslieden, is argwaan voor Franse bijbedoelingen een bijna constant gegeven in de diplomatieke geschiedenis van België.

<sup>5</sup> J.H. Kossmann, ‘Het ingewikkelde verleden’, in: *Internationale Spectator*, oktober 1993, XLVII, 10, p. 549

<sup>6</sup> Cees Wiebes, Bert Zeeman, ‘Nederland, België en de sovjetdreiging (1942-1948)’, in: *Internationale Spectator*, september 1987, pp. 469 en 471

<sup>7</sup> Frank Majoor in: *Met het oog op morgen. De toekomst van de Nederlandse diplomatie*. Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2003

<sup>8</sup> J.C.Mulder, ‘Vlaanderen en Nederland cultureel tot elkaar’, in: *Internationale Spectator*, juni 1993, XLVII, 6, p. 344

<sup>9</sup> Yvan Vanden Berghe, ‘Vlaanderen en Nederland. Vazallen of medespelers?’, in: *Internationale Spectator*, januari 1993, XLVII, 1, p. 38

<sup>10</sup> Yvan Vanden Berghe, ‘Het water wordt steeds dieper?’, in: *Internationale Spectator*, oktober 2003, LVII, 10, pp. 457-458

<sup>11</sup> Jan Rood in: *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie*. Den Haag, Clingendael, Notitie 22, februari 2004